

Receptie in de oudheid: *Socrates epistolographus*¹

Op 24 maart 2011 vond Thiasos' vijfde studentensymposium plaats met als thema "Op Dionysos' drinkgelag. Symposium en receptie in/van de Grieks-Romeinse oudheid". Een uitstekende gelegenheid om de apocriefe brieven van Socrates (in dit artikel *Epistulae Socratis* genoemd) onder de loep te nemen. De voorliggende bijdrage biedt een geactualiseerde herwerking van een voordracht over deze vaak stiefmoederlijk behandelde Griekse briefcollectie uit de Romeinse keizertijd (in *Paulys Realencyclopädie* wordt het bv. pas in de vijfde supplementband behandeld en dan nog in drie schamele kolommetjes; Sykutris 1931).

Ter inleiding wordt eerst de figuur van Socrates bondig geschetst (1.). Daarna belichten we de *Epistulae Socratis* zelf (2.). Meer specifiek gaat de aandacht uit naar de manier waarop Socrates in deze briefverzameling ten tonele wordt gebracht. De eerste brief zal de kern van de bespreking vormen (2.2.1.), aangezien deze een aantal interessante eigenheden bevat. Een afsluitende noot gaat in op de waardering en plaats van deze brieven binnen de Griekse literatuurgeschiedenis (3.).

1. De figuur van Socrates

1.1. Een korte biografische schets²

Vooreerst de historische figuur van Socrates, voor zover wij die kennen uit de geschriften van zijn acolieten en biografen. Socrates ziet het levenslicht rond 470 v. Chr. als de zoon van een steenhouwer en een vroedvrouw. Hij vecht waarschijnlijk driemaal mee in de Peloponnesische oorlog als hopliet. De strijd tegen de Boeotiërs in Delium zal zelfs een belangrijk ondersteunend element blijken in het betoog van 'onze' Socrates in zijn eerste brief.

Overdag loopt Socrates doorgaans over de Atheense agora te kuieren, zowel 's zomers als 's winters gekleed in een wollen Spartaanse mantel en doorgaans blootsvoets.³ [177] Daar houdt hij filosofische gesprekken met zijn vrienden en leerlingen. Hij is een man die rotsvast aan zijn principes vasthoudt, zelfs als dat negatieve gevolgen met zich meebrengt. Zijn dood is daar een overduidelijk bewijs van: hij wil zijn principes niet verloochenen door Athene te verlaten en in ballingschap te gaan. Ook in zijn omgang met de Dertig (Tirannen) die gedurende korte tijd een schrikbewind voeren over Athene geeft hij blijk van deze standvastigheid, zoals ook in de zevende brief door de auteur wordt beaamd. Hij krijgt het bevel ene Leon van Salamis te executeren, maar hij weigert en gaat naar huis. Leon wordt

hierdoor overigens niet echt geholpen, aangezien Socrates' gezellen het lef niet hebben om tegen de bevelen van de Dertig in te gaan, en de man moet er bijgevolg aan geloven.

Op vlak van politiek kan men Socrates beschouwen als een *Idealpolitiker*: over concrete politieke problemen van zijn eigen πόλις, Athene, praat hij in Plato's werk eigenlijk amper en een echte kant kiest hij niet. Het gaat hem er vooral om dat men als burger rechtvaardig in de staat moet optreden. Sommigen opperen dat Socrates oligarchische voorkeuren had (op basis van een foute interpretatie van Xenophon, *Memorabilia*, 4, 6, 12; zie Borkowski 1997: 118), maar dit is een heikel punt: Socrates benadrukte eenvoudigweg dat maar weinig mensen zowel deugdzaam zijn als de stiel van het heersen in zich hebben. Zijn politieke optreden vormt overigens ook het *Leitmotiv* in de *Epistulae Socratis* en in dit opzicht strookt de figuur van Socrates eigenlijk nauwelijks met de Socrates die Plato laat opdraven in zijn dialogen (cf. *sub* 2.3. voor een uitgebreidere bespreking van dit aspect). In 399 v. Chr. wordt hij uiteindelijk aangeklaagd voor het bederven van de jeugd en het vereren van andere goden (zie Plato, *Apologia Socratis*, 24b: “Σωκράτη φησὶν ἀδικεῖν τοὺς τε νέους διαφθείροντα καὶ θεοὺς οὓς ἡ πόλις νομίζει οὐ νομίζοντα, ἕτερα δὲ δαιμόνια καινὰ”).⁴ Hij wordt schuldig bevonden en krijgt de gifbeker voorgeschoteld. Voor die eerste aanklacht wijzen de aanklagers onder meer op Socrates' zogeheten δαιμόνιον, diens ‘innerlijke stem’, die ook een niet onopgemerkte rol krijgt toebedeeld in de eerder vermelde Delium-episode in de *Epistulae Socratis* (maar zie ook *sub* 2.3.).

1.2. Socrates' filosofie en *Nachleben*⁵

Het is niet eenvoudig te achterhalen wat Socrates' ‘eigen’ filosofie precies heeft ingehouden, aangezien hij geen geschriften heeft nagelaten en enkel wat fabels in verzen zou hebben omgezet, zoals Plato in zijn *Phaedo* (60c-d) suggereert.⁶ Men heeft zijn filosofie min of meer kunnen destilleren uit de werken van zijn acolieten Plato en Xenophon. Socrates, die in brede kringen, waaronder die van onze auteur, bekendstaat als praktisch filosoof, gaat op zoek naar echte kennis van het goede en daarvoor moet je, in overeenstemming met de Delphische wijsheid “γνῶθι σεαυτόν” (‘ken jezelf’), vertrekken bij de kennis van het ‘zelf’. Hij ‘adopteert’ hiervoor het beroep van zijn moeder in symbolische zin en past de ‘vroedvrouwstechniek’ toe op de mensen in zijn beroemde en gevreesde ‘dialectische’ gesprekken. Zonder zelf enige claim op de [178] waarheid te nemen stelt hij zijn gesprekspartners vragen om hen tot waarheid en kennis van het goede te doen komen, wat de befaamde Socratische ‘maieutiek’ (< “μαϊευτική τέχνη”) oftewel ‘(geestelijke) verloskunde’ wordt genoemd. Enerzijds toont hij door middel van zijn socratische ironie aan dat wat zij als

‘kennis’ beschouwen in feite onwaarachtige kennis is; anderzijds wil hij hen helpen tot waarachtige kennis te komen. Door de kennis van de waarheid zouden de mensen dan vanzelf ook goed handelen. Socrates beseft echter dat dit aartsmoeilijk is. In deze context moet men ook de beroemde aan hem toegeschreven uitspraak zien, namelijk: “Al wat ik weet, is dat ik niets weet.”⁷ Deze inzichten past hij ook toe op zijn ideeën met betrekking tot de politiek: men dient als burger namelijk steeds rechtvaardig op te treden in de staat.

Socrates heeft een enorme invloed gehad op de generaties na hem.⁸ Zijn leerling Plato sticht de Academie, die tot in het eerste deel van de zesde eeuw n. Chr. zou blijven bestaan. Aristoteles, een student van Plato, institueert dan weer op zijn beurt het Lyceum. Voorts liggen een aantal van Socrates’ leerlingen en bewonderaars, zoals Antisthenes en Zeno van Citium, aan de basis van invloedrijke filosofische stromingen, zoals het cynisme respectievelijk het stoïcisme, die enkele socratische kernelementen bevatten en waarvan de *Epistulae Socratis* ook niet zijn gespeend.⁹ In de derde eeuw v. Chr. wordt Socrates door Arcesilaus als autoriteit gebruikt om zijn voorkeur voor een sceptische wending binnen de Academie te rechtvaardigen. Ook Seneca en Epictetus schrijven over hem en bewonderen hem, etc. Het aanleggen van een exhaustieve lijst ligt niet in het bestek van deze bijdrage; het moge in elk geval duidelijk zijn dat Socrates een prominente figuur is in de filosofie na hem, die bovendien grotendeels door hem is beïnvloed en grote bewondering voor hem koesterde.

Ook de *Epistulae Socratis*, wellicht geschreven omstreeks de tweede eeuw n. Chr. (cf. *sub* 2.1.), getuigen van de niet aflatende invloed van zijn filosofie en van de blijvende fascinatie voor zijn figuur doorheen de latere oudheid (Holzberg 1994: 39). Zijn figuur stemt op het eerste zicht goed overeen met het beeld dat vooral Xenophon en in mindere mate Plato van hem scheppen (cf. *sub* 2.3.). Toch is er in de Socratesfiguur van onze briefcollectie één karakteristieke innovatie te bespeuren; deze vindt haar oorsprong in de gangbare intellectuele traditie van de Romeinse tijd en in het mogelijk beperkte bronnenmateriaal waarover onze auteur beschikte. De kans bestaat namelijk dat hij geen toegang had tot de grote bibliotheken van zijn tijd (en dan met name die van Alexandrië). Bovendien lijkt deze beperking feitelijke discrepanties met de historische werkelijkheid in de hand te hebben gewerkt (Imhof 1982: 71 *et passim*). De auteur voert zelfs volledig fictieve personages op, zoals een zogeheten Mneson, die de geadresseerde is van de derde brief. [179]

2. De *Epistulae Socratis* en hun plaats in de literatuurgeschiedenis

2.1. Auteurschap en genre

In wat volgt, bespreken we de zeven *Epistulae Socratis* wat uitgebreider in termen van auteurschap en genre. Deze brieven maken deel uit van een bredere collectie, die ook wel bekendstaat als de *Epistulae Socraticorum* ('Brieven van Socratici') en die als geheel het narratieve stramien van een briefroman vertoont – op de laatste brief in het Dorische dialect na (Holzberg 1994: 38-47). De verzameling omvat, naast de zeven brieven die aan Socrates worden toegeschreven, ook brieven van een aantal latere Socratische filosofen. Er zijn bijvoorbeeld onder meer zes brieven van en aan Aristippus en een brief van Plato aan Dion of Dionysios, de tiran van Syracuse. Deze laatste is echter niet de beroemde zevende brief van Plato aan Dion, die met de rest van Plato's authentieke werken is overgeleverd! Men is het er algemeen over eens dat alle brieven apocrief zijn. Enkel de brief van Speusippus aan de Macedonische koning Philippus II (= brief 28) wordt sinds Richard Bentley (1662-1742) unaniem als origineel beschouwd.

De brieven van Socrates zijn vermoedelijk door één en dezelfde anonieme auteur geschreven in de loop van de tweede eeuw n. Chr. of eventueel op het einde van de eerste eeuw (cf. Obens 1912; Döring 1979: 114; Borkowski 1997: 16; met uitzondering van de originele 28ste brief). Men heeft de collectie onder andere op basis van linguïstische kenmerken gedateerd. De *terminus ante quem* vormt een papyruscataloog uit het begin van de derde eeuw n. Chr., die gewag maakt van een verzameling brieven op naam van Socrates en de Socratici. Die vermeldt immers “Σωκ[ρα]τικῶν ἐπιστολ[ῶν] συναγωγαί” ('verzamelingen van Socratische brieven'; cf. Borkowski 1997: 15). Het enige dat men met zekerheid kan concluderen is dat de collectie gedurende de eerste twee eeuwen van de gebruikelijke jaartelling tot stand moet zijn gekomen.

De aard van de *Epistulae Socratis* stelt ons eveneens voor problemen, al is het in mindere mate dan het auteurschap. Aangezien Socrates geen geschriften heeft nagelaten, dringen zich de volgende vragen op: waarom schreef de auteur deze brieven, als hij wist dat Socrates' literaire nalatenschap onbestaande is en dat niemand de brieven voor authentiek zou houden? Was het dan misschien bedoeld als studiemateriaal voor hoger opgeleiden, waarin de figuur van Socrates beknopt en reëel werd voorgesteld door hem het woord te geven, zoals Plato en Xenophon dat voor hem al hadden gedaan? Of is het een staaltje retoriek, dat ontsproten is aan de retorenscholen van de Tweede Sofistiek, die floreerde tussen 50 en 250 n. Chr.? Het laatste lijkt het meest voor de hand te liggen, aangezien de auteur teruggrijpt naar het Attische

dialect dat ook Plato en Xenophon ‘hun’ Socrates in de mond hebben gelegd. Hij gebruikt bijvoorbeeld veel partikels en schudt zelfs een aantal dualisvormen uit zijn pen (zie 6, 1: “Τοῖν μὲν ξένοιον ἐπεμελήθην ὡς παρεκάλεις, καὶ τὸν ἐν τῷ δήμῳ συναγορεύοντα αὐτοῖν ἐσκεψάμην τῶν ἡμετέρων τινὰ ἐταίρων, ὃς ὑπηρετήσῃν ἔφη προθυμότερον [180] διὰ τὸ καὶ σοὶ χαρίζεσθαι ἐθέλειν”). Het verschil is wel dat dit dialect tot een zuivere retorische *Kunstsprache* is verworden, terwijl het de moedertaal was van Plato en Xenophon. Deze visie wordt ook bekrachtigd door de stijl van onze auteur: hij heeft een duidelijke voorkeur voor driediedigheid, parallellisme en antithese (zie de analyses van Imhof 1982 en 1984). De brieven zijn volgens de voorschriften van de retorenscholen doorspekt met allerhande stilistische snufjes, waardoor ze erg gekunsteld en zelfs artificieel overkomen. Daarnaast bevatten de brieven ook wat later taalmateriaal en enkele zeldzame woorden.¹⁰ Naast deze taalkundige elementen, ziet Borkowski (1997), de verzorger van de meest recente editie, bovendien invloeden van het cynisme, vooral op grond van het cynische begrip “παρρησία”, ‘vrijheid van spreken’, dat in de eerste brief binnen de context van de Bellerophonmythe aan bod komt (1,12; cf. *sub* 2.2.1. en noot 13). Het is echter ook niet uitgesloten dat de auteur een actuele politieke situatie in de Romeinse keizertijd voor ogen had, die hij indirect trachtte te bekritisieren. Daarbij zou hij dan Socrates als autoriteit hebben gebruikt (cf. Döring 1979: 125).

De auteur tracht eenheid doorheen de vierendertig brieven te scheppen door zijn filosofen steeds ofwel met wereldlijke leiders ofwel over politieke situaties in de ik-persoon te laten spreken. Dit soort eenheid vinden we ook terug in apocriefe brieven van andere wijzen, bijvoorbeeld de Hippocratesbrieven en de brieven van de Zeven Wijzen. Er is dus sprake van een constante spanning tussen de politiek enerzijds en de moraalfilosofie anderzijds. Het gaat om de praktische kant van deze moraalfilosofie, aangezien de brieven uitpuilen van handelingen van filosofen en biografische details, terwijl metafysische filosofie, zoals we die in Plato’s werk aantreffen, niet aan bod komt. De eerste zeven brieven vertonen bovendien een aantal gelijkenissen met de zogenaamde ‘Euripidesbrieffroman’, waarin pseudo-Euripides zijn relatie tot Archelaus II en zijn tegenstanders in Athene uit de doeken doet, en de zogenaamde ‘Siciliaanse roman’ in de eerste acht brieven van Plato, waarin Plato’s verhouding tot de tirannen van Syracuse wordt beschreven. In de *Epistulae Socratis* creëert de auteur, net als in de andere net vernoemde brieffromans, verdere eenheid door het motief van de vaderstad, Athene, uit te werken (Holzberg 1994: 8-12 & 15). In de eerste brief zegt Socrates immers dat hij niet op de uitnodiging van koning Archelaus kan ingaan, omdat hij ter beschikking van zijn vaderstad moet staan. Dit politieke optreden van Socrates vormt de rode

draad doorheen onze *Epistulae* en in brief zeven culmineert dit in Socrates' weigering om Leon te doden en in een toespeling op Socrates' eigen dood. In de eerste brief worden verder nog een aantal motieven geïntroduceerd, zodat we kunnen stellen dat deze brief programmatisch is voor de volgende zes brieven. De auteur wil met zijn briefroman beleren, wat Johannes Sykutris (1933: 108) passend aanduidt met de Latijnse spreuk “fabula docet”. Maar daar houdt het niet op: hij wil ook *movere* en *delectare*, een toch wel intrinsieke eigenschap van een briefroman! Deze eerste zeven brieven vormen ook een eenheid met de *Epistulae Socraticorum*, die een aantal motieven en thema's weer oppikken, zoals bijvoorbeeld het motief van de onverschilligheid ten opzichte van [181] geldt in de achtste brief. Deze indifferente houding wordt door de auteur trouwens met een zeldzaam woord uitgedrukt: namelijk het $\delta\iota\varsigma$ λεγόμενον “ἀφιλοχρηματία”, wat letterlijk ‘minachting voor geldbezit’ betekent (zie ook noot 9). In de heidense literatuur is dit woord enkel hier betuigd en in Plutarchus' *Vitae parallelae, Comparatio Agidis et Cleomenis cum Tiberio et Gaio Graccho* (1, 6), wat toch wijst op enige originaliteit van onze auteur.¹¹ De auteur tracht in de eerste cyclus van zeven brieven de figuur van Socrates en diens moraalfilosofie te schetsen en laat dan in de daaropvolgende brieven zien hoe zijn standvastige daadkracht heeft doorgewerkt bij zijn leerlingen en aanhangers.¹²

2.2. De inhoud en relevantie van de *Epistulae Socratis*

2.2.1. De eerste brief: Socrates weigert de uitnodiging van Archelaus

De zeven brieven zijn veelsoortig van aard. De eerste brief is een tweede schrijven van Socrates aan koning Archelaus van Macedonië (regeerperiode: ca. 413-399 v. Chr.), waarin Socrates voor de tweede maal een uitnodiging van de koning weigert. De situatie is overigens waarschijnlijk fictief.¹³ Vanuit retorisch oogpunt behoort deze brief tot de zogenaamde “τύπος αἰτιολογικός”, het ‘redengevend betoog’, aangezien Socrates vier redenen geeft voor zijn weigering (Borkowski 1997: 70). Ten eerste argumenteert hij dat hij zijn filosofische gesprekken (1, 1: “τοὺς ἐν φιλοσοφίᾳ (...) λόγους”) niet versjachert zoals de sofisten dat wel deden. Hij deelt zijn kennis met iedereen en hij sluit zich niet op zoals Pythagoras. Ten tweede wil hij Athene voor geen geld verlaten, omdat hij de plichten van het vaderland wil uitvoeren (1, 5: “τῇ πατρίδι χρείας τινάς”). Daarop geeft hij nog een derde argument, namelijk zijn “δαιμόνιον”, dat hem opdraagt in zijn vaderstad te blijven. Dit is zonder twijfel geput uit de Socrates van Plato en Xenophon (cf. *sub* 2.3.). Athene vormt tevens in de zeven *Epistulae* het decor van waaruit Socrates zijn brieven schrijft (cf. *sub* 2.1.). Ten slotte oppert hij dat hij de stiel van het heersen nooit heeft geleerd (zie 1, 10-12 en, meer specifiek, 1, 10:

“μεμαθηκέναι τὸ ἄρχειν οὐ φημι”) en dat men niets moet ondernemen, waar men geen kaas van heeft gegeten (voor de argumenten, zie ook Döring 1979: 117-120; Imhof 1984: 10-11; Holzberg 1994: 40; Borkowski 1997: 70). Dit zijn de vier hoofdmotieven, die de inhoud van de zes andere *Epistulae* voor een deel zullen structureren en die voor de auteur ogenschijnlijk de vier hoofdbestanddelen van Socrates’ activiteit vormden (althans voor zover we dat vandaag kunnen destilleren uit de *Epistulae Socratis*; cf. Holzberg 1994: 41).

Op linguïstisch vlak bevat deze eerste brief ook een interessant getuigenis, met name het ἄπαξ λεγόμενον “παλιμπράτης”. Volgens LSJ is het een synoniem van “παλιγκάπηλος”, wat ‘kleinhandelaar in importproducten’ betekent. Socrates boogt op dit woord om te stellen dat hij geen opvoedingen verkoopt zoals de sofisten dat deden: de auteur stopt dus een bekend motief in een origineel taalkundig jasje. [182]

De *Epistulae Socratis* hebben ook een steentje bijgedragen tot de algemene transmissie van teksten uit de oudheid: de eerste brief bevat immers een zeldzaam fragment uit een zogeheten “ὑπόρχημα” – een lyrisch genre dat verband houdt met de wapendans (cf. Robbins 1998: 815-816) – van Pindarus. Het fragment, dat hier in zijn meest volledige vorm is bewaard, luidt als volgt:

θεοῦ δὲ δείξαντος ἀρχάν	Wanneer de god het begin heeft aangeduid
ἕκαστον ἐν πρᾶγος, εὐθεῖα δὲ	in iedere zaak, dan sleept het pad
κέλευθος ἀρετὰν ἐλεῖν,	rechtuit naar voortreffelijkheid,
τελευταί τε καλλίονες.	en de afloop is nog beter.

Er is zelfs een lexicaal-literair spel te ontwaren in dit citaat. De auteur exploreert hier immers de betekenissen van het Griekse woord ἀρετή. De betekenis ‘deugd’ is voor de hand liggend in Socrates’ discours, terwijl het in Pindarus’ verzen hoogstwaarschijnlijk eerder om ‘roem’ gaat. Om beide connotaties te impliceren is er in het Nederlands voor een bredere term gekozen, met name ‘voortreffelijkheid’. Bovendien is dit een gedicht met een uiterst zeldzaam metrum, zo zeldzaam dat men het zelfs nog niet met een officiële naam heeft bedacht. De uitgevers van Teubner omschrijven het als een metrum “ex iambis ortum”, ‘uit jamben ontstaan’. Dit klopt echter niet: de meest voorkomende voet is niet de jambe, maar de *creticus*, bestaande uit achtereenvolgens een lange, een korte en een lange lettergreep (– ∪ –; Willcock 1995: 140). Het wordt voorts enkel nog aangetroffen in de tweede Olympische ode van Pindarus en de derde dithyrambe van Bacchylides.

De auteur besluit de brief op typisch platoonse wijze, namelijk met een mythologische referentie (1, 11-12). In dit geval gaat het om een van de mythes rond Bellerophon, een legendarische Korinthische held. Hij verrichtte ettelijke heldendaden; zo versloeg hij

bijvoorbeeld met behulp van zijn gevleugeld ros, Pegasus, de Chimaera, een hybride monster met kenmerken en lichaamsdelen van verschillende dieren. Een ander verhaal over Bellerophon dat de ronde doet, betreft zijn trip naar de top van de Olympus, het huis van de goden. Hiervoor werd hij met verlamming bestraft door de Olympiërs, die Bellerophons betreding van de heilige berg als “ὕβρις” (‘hoogmoed’) beschouwden. Socrates wil met deze mythe betogen dat hij het heersen niet heeft geleerd en dat het ook hoogmoedig van hem zou zijn, als hij het aanbod van Archelaus om mee te heersen zou aanvaarden. De auteur besluit dit verhaal met de opmerking dat Bellerophon niet alleen zijn vermogen om te stappen – de letterlijke betekenis van het woord “βάσις” (< “βαίνω”), maar ook zijn figuurlijke “βάσις”, met name zijn “παρρησία” verloren heeft, zijn ‘vermogen om vrijuit te spreken’.¹⁴ Het feit dat de auteur alludeert op het verlies van de “παρρησία” is wel eens geïnterpreteerd als een weerspiegeling van de gebeurtenissen in de eerste en/of tweede eeuw n. Chr., waarin onder andere hijzelf politiek onmondig zou zijn gemaakt (Sykutris 1933: 25). In hoeverre dit opgaat voor onze tekst, moet evenwel onbeantwoord blijven door een gebrek aan dwingende argumenten. [183] Niettemin mag het duidelijk zijn dat de eerste Socratesbrief een aantal interessante eigenheden inhoudt, zowel op inhoudelijk-filosofisch als op taalkundig-filologisch vlak.

2.2.2. Brieven twee tot vijf: een verzameling kattenbelletjes

De vier korte brieven die volgen (2-5) zijn kattenbelletjes van zes tot vijftien regels. Hierin treedt Socrates op als een rots in de branding: hij informeert, geeft raad en spoort zijn geadresseerden aan. Hij presenteert zich dus als ware hij een dynamisch en invloedrijk politicus-filosoof, die in de vijfde brief zijn geleerdheid wederom laat blijken door zijn betoog te ondersteunen met “één van de beste wijsheden die ‘de dichter’” (*i.e.* Homerus) aan zijn lezers ten beste heeft gegeven:¹⁵ met name, dat men ‘zijn voorouders niet te schande mag maken’ (*Ilias*, 6, 209: “μηδὲ γένος πατέρων αἰσχυνέμεν, [...]”). Gezien de korthed en de functie van deze brieven is het logisch dat de motieven uit de eerste brief minder prominent zijn: enkel het motief van de minachting voor geld en dat van Athene als decor zien we terugkeren in deze brieven. Ze zullen echter wel verder worden uitgewerkt in de twee laatste brieven.

2.2.3. Twee afsluitende brieven: culminatie van de centrale motieven

Brief zes is een relatief lange brief, die tot een anonieme vriend van Socrates is gericht. Socrates doet een oproep om ervoor te zorgen dat twee gezanten van een andere πόλις goed worden ontvangen in de Atheense “ἐκκλησία” (‘volksvergadering’). De brief is opgebouwd

uit twee delen. In het eerste deel bespreekt pseudo-Socrates zijn armoedig leven. Dat is het motief van de “ἀφιλοχρηματία”, de ‘minachting voor geldbezit’ (zie 6, 12: “(...) ὑπὸ μὲν ἀργυρίου οὐδεὶς βελτίων (...); cf. *sub* 2.1. en noot 9). In het tweede deel focust hij dan op het lot van zijn eigen kinderen: zij hebben niks te vrezen, want hij laat hun betrouwbare vrienden na.

De zevende brief, tot slot, is een antwoord op een eerder schrijven van Chaerephon. Hierin vraagt Chaerephon aan Socrates om op de Dertig in te werken en hen naar zijn hand te zetten om Chaerephons verbanning, waarvan ook sprake is in Plato’s *Apologia Socratis*, ongedaan te maken. Socrates’ antwoord bestaat uit twee delen. Ten eerste zegt hij dat hij uit de gratie is gevallen, omdat hij niet aan de bevelen van de Dertig gehoorzaamde (zie 7, 1). Hij weigerde immers Leon van Salamis te doden. Ten tweede spreekt Socrates Chaerephon moed in, aangezien de kans op een herstel van de democratie groot is en velen al zijn overgelopen naar de democratische partij, waar Chaerephon ook deel van uitmaakte. Hij lijkt hem bovendien ook op te roepen tot actie om de staat van de Dertig over te nemen, wanneer zijn partij nog zal zijn gegroeid. [184]

2.2.4. Chronologie van de brieven

We kunnen overigens ook een min of meer rechtlijnige chronologie in de eerste zes brieven zien. Deze brieven zijn allemaal te situeren voor of na het centrale jaar 404 v. Chr., het jaar waarin Socrates rebelleert tegen het regime van de Dertig Tirannen en dat in de zevende brief wordt behandeld. Het is misschien wat ver gezocht om in de brieven een politiek manifest te lezen, maar desalniettemin zien we een uitermate politiek geëngageerde en plichtsbewuste Socrates (cf. *sub* 2.3.). Sterker nog, voortbouwend op de zevende brief zou de lezer bijna geloven dat de man een hardcore democraat is, wat toch niet strookt met onze hedendaagse visie op Socrates! Toch is in dit verband voorzichtigheid geboden: Socrates steunt Chaerephon niet expliciet omdat hij een democraat is, maar omdat hij van mening is dat de huidige heersers slecht zijn (cf. 7, 4: “ὅτι πάντων μέγιστον κακὸν ταῖς πόλεσιν ἐστὶν ἢ τῶν ἀρχόντων πονηρία”) en dat daar een einde aan moet worden gemaakt. De auteur noemt Socrates dus niet rechtstreeks een democraat, maar geeft hem op zijn minst wel die allures.

2.3. Een beknopte bronnenstudie

Algemeen kunnen we stellen dat de auteur van de brieven hoofdzakelijk Xenophons socratische werken heeft geraadpleegd, zoals de *Memorabilia* en de *Oeconomicus*. Ook Xenophons *Hellenica* en Plato’s *Apologia Socratis* hebben als bron gediend, en dit niet alleen voor biografische details, maar ook op vlak van woordgebruik en zinswendingen (zie de

commentaar bij de brieven in Borkowski 1997: 70-126). Hij lijkt evenwel geen gebruik te hebben gemaakt van de *Symposia* van deze auteurs (hoewel we dit niet met absolute zekerheid kunnen stipuleren). Ook het cynisme lijkt invloed te hebben uitgeoefend op de auteur (zie Malherbe 1977 en Imhof 1982: 73).

In wat volgt concentreren we ons op een aantal specifieke aspecten van de Socrates die door onze anonieme auteur wordt neergepoot. *Socrates epistolographus* presenteert zichzelf als een raadgevende moralist en een plichtsbewust Atheens burger, in lijn met de xenophonteïsche traditie. Het motief van het “δαίμόνιον” vinden we zowel bij Xenophon als bij Plato terug, maar de auteur inspireerde zich hiervoor duidelijk op Xenophon. In Plato’s werk heeft deze goddelijke kracht doorgaans enkel de macht om Socrates van een bepaalde handeling te weerhouden, terwijl Xenophon het “δαίμόνιον” ook met een positieve raadgevende kwaliteit begiftigt, hetgeen ook voor pseudo-Socrates’ beschrijving van de gebeurtenissen bij Delium het geval is.¹⁶ Voor het verhaal rond deze slag, waarin Socrates zijn strijdmakkers redt door middel van zijn “δαίμόνιον”, stoelt hij op een latere traditie, waartoe ook Cicero en Plutarchus behoren (Sykutris 1933: 108; Borkowski 1997: 16-17).¹⁷

Platoonse elementen zijn minder prominent en beperken zich doorgaans tot het raamwerk van de *Epistulae* en tot biografische details. Zo is er bijvoorbeeld het uit de [185] *Apologia Socratis* bekende beeld van Socrates als “μύωψ”, ‘paardenhorzel’, die het boerenpaard dat de Atheense staat voorstelt alert en wakker dient te houden.¹⁸ Voorts wordt Socrates gekenmerkt door dezelfde materiële onverschilligheid, zoals we die kennen van Plato’s Socrates: hij loopt namelijk ook blootsvoets en draagt steeds dezelfde simpele mantel (cf. *sub* 1.1. en *Epistulae Socratis*, 6, 2: “ἐμοὶ μὲν τοίνυν ἀπαρκεῖ τροφῇ τε χρῆσθαι τῇ λιτοτάτῃ καὶ ἐσθῆτι θέρους τε καὶ χειμῶνος τῇ αὐτῇ, ὑποδήμασι δὲ πάντα οὐ χρῶμαι, [...].”). Enkele voor ons cruciale elementen van zijn filosofie, het zogeheten socratische intellectualisme, zijn volledig afwezig in de briefcollectie. Ook van de socratische ironie en de maieutiek is er geen spoor. De Socrates die we aantreffen in onze brieven heeft wel de typisch minachtende houding ten aanzien van de sofisten. Onder andere in Plato’s *Sophista* wordt hun handel in wijsheid aangeklaagd. Uit de Tweede Sofistiek, die allicht de culturele achtergrond van de *Epistulae Socratis* vormt, zijn ons gelijkaardige aanklachten tegen geldzuchtige retoren bekend: bijvoorbeeld Publius Aelius Aristides (120–181 n. Chr.) verzet zich hiertegen en weigert geld te vragen voor zijn onderricht (Whitmarsh 2005: 15).

Om af te sluiten bespreken we nog kort het element waarvan de origine ietwat moeilijker is achterhaald en waarachter een innovatieve intellectuele traditie uit de eerste en tweede eeuw n. Chr. lijkt te schuilen. De focus op Socrates’ politieke engagement is zoals gezegd een in het

oog springend element en tevens het eigenlijke hoofdmotief dat de briefroman grotendeels structureert. Nog opvallender is dat er wordt gesuggereerd dat Socrates democratische voorkeuren had, terwijl de historische Socrates waarschijnlijk geen partij koos binnen de Atheense politiek en enkel pleitte voor een rechtvaardig optreden als burger. Misschien is deze democratische tendens in Socrates terug te voeren op de maatschappelijke toestand van de auteur: de Grieken en eigenlijk de hele bevolking in het Romeinse rijk torsten immers het juk van de absolute macht van de keizers. Invloed van het stoïcisme, een filosofische stroming waarin politiek engagement elementair wordt geacht, is ook niet uitgesloten. Is deze nieuwe invulling van Socrates nu aan het brein van onze auteur ontsproten? Neen, er zijn een aantal parallellen te vinden voor deze ‘democratische’ Socrates, met name bij Seneca de Jongere, Dio Chrysostomus en Diogenes Laertius. Dio, in zijn *Orationes*,¹⁹ en Seneca, in zijn *De tranquillitate animi*,²⁰ laten hun Socrates optreden als verdediger van het onderdrukte Atheense volk. Diogenes Laertius noemt Socrates op basis van de Leon-historie (cf. *sub* 1.1. en 2.2.3.) zelfs “ἰσχυρογνώμων καὶ δημοκρατικός”, ‘sterk in zijn oordeel en democratisch’!²¹ Onze auteur was waarschijnlijk met deze intellectuele traditie vertrouwd en heeft dit motief dus opgepikt in zijn brieven.

We kunnen dus concluderen dat Socrates’ figuur hoofdzakelijk is gebaseerd op de xenophonteïsche Socrates en dat de auteur slechts voor details een beroep heeft gedaan op Plato. Mogelijkerwijs had de auteur niet veel keuze qua bronnen en moest hij roeien met de riemen die hij had. Wat hij ter zijner beschikking had, heeft hij benut in [186] de mate van het mogelijke en voor zover het in zijn literaire programma paste. De figuur van Socrates krijgt een nieuw elan, in de lijn van Seneca, Dio en Diogenes Laertius: zijn politiek engagement culmineert in brief zeven en de filosoof krijgt zelfs de allures van een ware democraat. De auteur schrijft zich dus in in de literaire traditie van zijn tijd. Dit nieuwe elan strookt echter niet volledig met hoe wij heden ten dage op Socrates terugkijken; desalniettemin is het treffend om te zien hoe de figuur van Socrates ook in de oudheid verschillende invullingen heeft gekregen (net zoals hij vandaag de dag nog steeds krijgt).

3. Afsluitende noot: de waardering van de *Epistulae Socratis*

Ten slotte geven we nog iets mee over de meer algemene waardering van de *Epistulae Socratis*. De appreciatie van deze brieven was doorgaans negatief. Slechts zelden wordt er een positieve stempel op gedrukt. Johannes Sykutris (1933: 109) apprecieert evenwel de taal en stijl van de auteur en kent hem “(...) einen hohen Rang unter den späteren Epistolographen

(...)” toe. Lovende woorden zijn dat, maar Max Imhof (1982: 71) is minder mild en noemt de brieven daarentegen stilistisch “zweit- oder drittrangig” in vergelijking met het klassieke proza-ideaal. Borkowski (1997) is objectiever en onthoudt zich van een oordeel, hoewel hij impliciet toch lijkt in te stemmen met Imhofs oordeel dat de brieven ‘tweede- of zelfs derderangs’ zouden zijn. Uiteraard kunnen de *Epistulae Socratis* niet tippen aan het omvangrijke en veelzijdige oeuvre van een filosoof van Plato’s kaliber. Allicht gaat het wel te ver om de auteur ‘tweede- of derderangs’ te noemen. De brieven geven duidelijk aan dat de auteur een belezen man was, die zijn brieven stilistisch uitermate heeft gepolijst. Vaak klinken Xenophon en Plato door en de auteur maakt op originele wijze gebruik van verscheidene intellectuele tradities. De brieven zondermeer afschrijven als tweede- of derderangsliteratuur, omdat ze het literaire gehalte van Plato niet evenaren, kan bovendien zo zijn gevolgen hebben. In dat geval zouden we bijvoorbeeld, om dichterbij huis te komen, het opzet van *Xanthippe*, een historische roman over Socrates’ vrouw van Paul Lebeau, waarin Socrates uiteraard een rol speelt, ook als tweede- of derderangs moeten beschouwen. Men moet zich de vraag stellen of, en zo ja, in hoeverre, een herwerking *a priori* inferieur is aan het ‘origineel’...

Zij die de Socratesbrieven graag uit eerste hand willen leren kennen, kunnen de Griekse tekst met Duitse vertaling en commentaar vinden bij Borkowski (1997). Malherbe (1977) biedt een studie met de Griekse tekst en een Engelse vertaling en commentaar. Op aanvraag kan een Nederlandse (werk)vertaling verschaft worden, volledig in de geest van een wijsheid uit de eerste brief (1, 6): “Πρῶτον μὲν γὰρ οἶμαι καθ’ ὃ δύναται ἕκαστος ὠφελεῖν ἐξετάζεσθαι.” ‘Ten eerste meen ik namelijk dat men moet optreden, naarmate ieder nuttig kan zijn.’ [187]

Noten

¹ Met veel dank aan prof. dr. Geert Roskam en dr. Michiel Meeusen voor hun begeleiding bij het schrijven van de paper respectievelijk voordracht, waar deze bijdrage uit is voortgevloeid.

² Deze sectie is hoofdzakelijk gebaseerd op Dörrie (1979: 248-253) en Döring (2001: 681-686) en biedt de belangrijkste en voor ons onderwerp meest relevante biografische informatie.

³ Dit element wordt ook opgepikt in de zesde Socratesbrief (cf. *sub* 2.2.3. en 2.3.).

⁴ Alle Griekse citaten werden geciteerd uit de online databank van de *Thesaurus Linguae Graecae*.

⁵ Dit stuk is eveneens gebaseerd op Dörrie (1979: 248-255) en Döring (2001: 681-686).

⁶ Zie Van Rooijen-Dijkman (1984: 11). De passage luidt als volgt: “περὶ γάρ τοι τῶν ποιημάτων ὧν πεποίηκας ἐντείνας τοὺς τοῦ Αἰσώπου λόγους καὶ τὸ εἰς τὸν Ἀπόλλω προοίμιον καὶ ἄλλοι τινές με ἤδη ἤροντο, ἀτὰρ καὶ Εὐνῆος πρόην, ὅτι ποτὲ διανοηθεῖς, ἐπειδὴ δεῦρο ἦλθες, ἐποίησας αὐτά, πρότερον οὐδὲν πώποτε ποιήσας.”

⁷ Zie de volgende passage in Plato's *Apologia Socratis* (21d-e): “κινδυνεύει μὲν γὰρ ἡμῶν οὐδέτερος οὐδὲν καλὸν κάγαθὸν εἰδέναι, ἀλλ’ οὗτος μὲν οἶεται τι εἰδέναι οὐκ εἰδώς, ἐγὼ δέ, ὥσπερ οὖν οὐκ οἶδα, οὐδὲ οἶμαι· ἔοικα γοῦν τούτου γε σμικρῷ τινι αὐτῷ τούτῳ σοφώτερος εἶναι, ὅτι ἂ μὴ οἶδα οὐδὲ οἶμαι εἰδέναι. ἐντεῦθεν ἐπ’ ἄλλον ἦα τῶν ἐκείνου δοκούντων σοφωτέρων εἶναι καὶ μοι ταῦτα ταῦτα ἔδοξε, καὶ ἐνταῦθα κάκεινῳ καὶ ἄλλοις πολλοῖς ἀπηχθόμην.”

⁸ Deze paragraaf is hoofdzakelijk gebaseerd op Döring (2001: 683-686).

⁹ Voor de cynische “παρρησία”, zie 1, 12 en noot 13 waar deze passage wordt geciteerd.

¹⁰ Men treft bijvoorbeeld heel wat taalmateriaal uit hellenistische en Romeinse tijden aan, zoals bijvoorbeeld “πρόσθεμα” in plaats van “πρόσθημα” (1, 4) en het adjectief “περικατάληπτος” (1, 9). Het substantief “ἀντικατάλλαγμα” is pas in de eerste eeuw n. Chr. betuigd. Er duiken ook een aantal zeldzame woorden op, zoals het ἄπαξ λεγόμενον “παλιμπράτης” (1, 1; cf. *sub* 2.2.) en het δις λεγόμενον “ἀφιλοχρηματία” (5, 2), dat een belangrijk motief van de *Epistulae Socratis* uitdrukt. Zie Borkowski (1997: 12). [188]

¹¹ De vroegchristelijke auteur Cyrillus van Alexandrië gebruikt dit woord tweemaal. Daarnaast zijn er nog enkele Byzantijnse attestaties.

¹² Deze visie wordt enigszins genuanceerd door Rosenmeyer (1994: 151), die van mening is dat men de “internal division” van de brieven moeilijk over het hoofd kan zien, aangezien de brieven erg verschillend zijn in “tone and purpose”. Anders dan Holzberg (1994), onderbouwt ze haar visie echter nauwelijks en de rode draad van de praktische moraalfilosofie doorheen de brieven blijft een feit.

¹³ Het gaat hier waarschijnlijk om een gefingeerde situatie, waarvoor er bij Plato en Xenophon geen documentatie is te vinden, hoewel Aristoteles (*Rhetorica*, 1398a) wel degelijk zegt dat Socrates een dergelijke uitnodiging heeft geweigerd en een fragment van Ion van Chios bij Diogenes Laertius (2, 23) dit ook suggereert (zie Graham 2008: 308-313 voor een uitgebreide bespreking). De vraag is echter of Aristoteles dit uit een betrouwbare bron heeft vernomen, aangezien hij dit eerder vaag en terloops vermeldt. Plato brengt beide mannen wel in verbinding met elkaar in zijn *Gorgias* (470d-471a) in de context van de vraag of een onrechtvaardig persoon gelukkig kan zijn. Socrates beargumenteert dat hij daarop niet kan antwoorden, omdat hij zich niet met Archelaus heeft opgehouden. Het feit dat zowel Socrates als Archelaus in hetzelfde jaar, met name 399 v. Chr., zijn gestorven, is waarschijnlijk ook niet vreemd aan het feit dat men deze twee mannen in later tijden met elkaar in verband heeft gebracht (Imhof 1984: 9). De eerste uitnodiging bevindt zich dus al op de grens van fictie en realiteit, zodat het vreemd lijkt dat er een tweede zou zijn geweest.

¹⁴ Zie *Epistulae Socratis*, 1, 12: “καταπεσὼν γὰρ ἀπὸ τῆς ἐλπίδος αἰσχυρῶς καὶ ἐπονειδίστως τὸν λοιπὸν ἔζη βίον, διὰ τοὺς ἐφυβρίζοντας ἐν τοῖς ἄστεσιν ἐπὶ τὴν ἐρημίαν ἐξεληλυθὼς καὶ τὰς βάσεις ἀπολωλεκώς, οὐχ ἄσπερ ἡμεῖς εἰθίσμεθα λέγειν, ἀλλὰ τὴν παρρησίαν, ἐφ’ ἧς ὀρθοῦται ὁ ἐκάστου βίος.”

¹⁵ Zie *Epistulae Socratis*, 5, 2: “ἡμεῖς δ’ ἐπεῖπερ ἄπαξ εἰς τοῦτο ἑαυτοὺς ἔδομεν, ἄνδρες ἀγαθοὶ γενώμεθα, τῶν τε ἄλλων ἂ περὶ ἀρετῆς εἰώθειμεν λέγειν ἀναμιμνησκόμενοι καὶ τὸ “μηδὲ γένος πατέρων αἰσχυνέμεν” ἐν τοῖς ἄριστα τῷ ποιητῇ εἰρησθαι τιθέντες.”

¹⁶ Zie *Epistulae Socratis*, 1, 9: “πλεῖστοι δέ μοι ἠπίστησαν ἐν τῇ ἐπὶ Δηλίῳ μάχῃ· παρῆν γὰρ τότε τῇ στρατείᾳ καὶ συνεμαχόμεν πανδημεὶ τῆς πόλεως ἐξεληλυθυῖας. ἐν δὲ τῇ φυγῇ ἅμα πολλοὶ ὑπαπήειμεν, καὶ ὥς ἐπὶ διαβάσεώς τινος ἐγενόμεθα, συνέβη μοι τὸ εἰωθὸς σημεῖον. ἐνέστην οὖν καὶ εἶπον “ἄνδρες, οὐ μοι δοκεῖ ταύτην πορεύεσθαι· τοῦ γὰρ δαιμονίου μοι ἡ φωνὴ γέγονεν.” οἱ μὲν οὖν πλείους πρὸς ὀργὴν ὥσπερ εἰ παίζοντος ἐμοῦ ἐν οὐκ ἐπιτηδεῖω καιρῷ ὀρμήσαντες εὐθείαν ἐβάδιζον, ὀλίγοι δὲ τινες ἐπείσθησαν καὶ τὴν ἐναντίαν ἐμοὶ συναπετράποντο. καὶ οἵκαδε πορευόμενοι διεσώθημεν, τοὺς δ’ ἄλλους ἦκων τις ἐξ αὐτῶν πάντας ἔφη ἀπολωλέναι· εἰς γὰρ τοὺς ἱππέας ἐμπεσεῖν τῶν πολεμίων ἐπανιόντας ἀπὸ τῆς διώξεως. πρὸς οὓς τὸ μὲν [189] πρῶτον μάχεσθαι, ὕστερον δὲ περικλειομένους ὑπ’ αὐτῶν πλείονων ὄντων ἐγκλίναντας καὶ περικαταλήπτους γενομένους πάντας ἀπολέσθαι. αὐτὸς δὲ ὁ ταῦτα ἀπαγγέλλων τραυματίας ἀφίκτο, μόνην τὴν ἀσπίδα σώζων.”

¹⁷ Zie Cicero, *De divinatione*, 1, 123 en Plutarchus, *Vitae parallelae, Alcibiades*, 7, 6.

¹⁸ Zie *Epistulae Socratis*, 1, 6: “ἔπειτα οὐ τῶν τοσαύτῃ πόλει συμβουλευσόντων δεῖ μόνον, οὐδὲ τῶν ἡγησομένων κατὰ γῆν ἢ κατὰ θάλατταν, ἀλλὰ καὶ τῶν ἐπιστησόντων τοὺς ἐπὶ τὰ τῇ πόλει συμφέροντα ἰόντας· οὐδὲν γὰρ θαυμαστὸν ὑπὸ μεγέθους τῶν ἐπικειμένων οἷον ἀποκοιμίζεσθαι ἐνίους αὐτῶν, οἷς τοῦ ἐπεγείροντος ὥσπερ μύωπος δεήσει.”

¹⁹ Zie *bn.* 43, 8: “οὐ γὰρ πώποτ’ ἐμὰς βοῦς ἤλασαν οὐδὲ μὲν ἵππους. οὐ μέντοι θαυμάζω τὰ παρόντα πράγματα· ἐπεὶ καὶ Σωκράτης ἐκεῖνος, οὗ μέμνημαι πολλάκις, ἐν μὲν τῇ τυραννίδι τῶν τριάκοντα ἔπραττε πάντα ὑπὲρ τοῦ δήμου καὶ τῶν κακῶν οὐδενὸς ἐκοινώνησεν, ἀλλὰ καὶ πεμφθεὶς ὑπ’ αὐτῶν ἐπὶ Λέοντα τὸν Σαλαμίνιον οὐχ ὑπήκουσε, καὶ τοῖς τυράννοις ἄντικρυς ἐλοιδορεῖτο, λέγων ὁμοίους εἶναι τοῖς πονηροῖς βουκόλοις, οἱ παραλαβόντες ἰσχυρὰς τὰς βοῦς καὶ πολλὰς, ὀλίγας καὶ ἀσθενεστέρας ποιοῦσιν.”

²⁰ Zie 5, 2: “Socrates tamen in medio erat et lugentis patres consolabatur et desperantis de re publica exhortabatur et divitibus opes suas metuentibus exprobrabat seram periculosae avaritiae paenitentiam et imitari volentibus magnum circumferebat exemplar, cum inter triginta dominos liber incederet.”

²¹ Zie *Vitae philosophorum*, 2, 24: “Ἦν δὲ καὶ ἰσχυρογνώμων καὶ δημοκρατικός, ὥς δηλὸν ἔκ τε τοῦ μὴ εἶξαι τοῖς περὶ Κριτίαν κελεύουσι Λέοντα τὸν Σαλαμίνιον, ἄνδρα πλούσιον, ἀγαγεῖν πρὸς αὐτοὺς ὥστε ἀπολέσθαι· ἀλλὰ καὶ μόνος ἀποψηφίσασθαι τῶν δέκα στρατηγῶν.”

Literatuur [189-191]

- Borkowski, Josef-Friedrich. 1997. *Socratis quae feruntur epistolae. Edition, Übersetzung, Kommentar*. Beiträge zur Altertumskunde 94. Stuttgart & Leipzig: Teubner.
- Döring, Klaus. 1979. *Exemplum Socratis. Studien zur Sokrates-nachwirkung in der kynisch-stoischen Popularphilosophie der frühen Kaiserzeit und im frühen Christentum*. Hermes Einzelschriften 42. Wiesbaden: Franz Steiner.
- . 2001. “Sokrates [2].” Uitgegeven door Hubert Cancik en Helmuth Schneider. *Der Neue Pauly. Enzyklopädie der Antike*. Stuttgart & Weimar: J. B. Metzler.
- Dörrie, Heinrich. 1979. “Sokrates 2.” Uitgegeven door Konrat Ziegler, Walther Sontheimer en Hans Gärtner. *Der Kleine Pauly. Lexikon Der Antike*. München: Deutscher Taschenbuch Verlag.
- Graham, Daniel W. 2008. “Socrates on Samos.” *Classical Quarterly* 58: 308–313.
- Holzberg, Niklas. 1994. “Der griechische Briefroman. Versuch einer Gattungstypologie.” In *Der griechische Briefroman. Gattungstypologie und Textanalyse*, uitgegeven door Niklas Holzberg, 1–52. Tübingen: Gunter Narr.
- Imhof, Max. 1982. “Sokrates und Archelaos. Zum 1. Sokratesbrief.” *Museum Helveticum* 39: 71–81.
- . 1984. “Sokrates und Archelaos. Zum 1. Sokratesbrief (Schluss).” *Museum Helveticum* 41: 1–14.
- Köhler, Liselotte. 1928. *Die Briefe des Sokrates und der Sokratiker*. Philologus Supplementband 20.2. Leipzig: Dieterich’sche Verlagsbuchhandlung.
- Liddell, H. G., and R. Scott. 1940. *A Greek-English Lexicon*. New edition by H. Stuart Jones. Oxford: Oxford University Press.
- Malherbe, Abraham J. 1977. *The Cynic Epistles. A Study Edition*. Society of Biblical Literature. Sources for Biblical Study 12. Missoula: Scholars.
- Obens, Guilelmus. 1912. *Qua aetate Socratis et Socraticorum epistulae, quae dicuntur, scriptae sint*. Monasterii Guestfalonum: e typographeo Aschendorffiano.
- Pindarus. 1995. *Victory Odes. Olympians 2, 7, 11; Nemean 4; Isthmians 3, 4, 7*. Uitgegeven door Malcolm M. Willcock. Cambridge: Cambridge University Press.
- Robbins, Emmet. 1998. “Hyporchema.” Edited by Hubert Cancik and Helmuth Schneider. *Der Neue Pauly. Enzyklopädie der Antike*. Stuttgart & Weimar: J. B. Metzler.

- Rosenmeyer, Patricia A. 1994. "9 The Epistolary Novel." In *Greek Fiction. The Greek Novel in Context*, uitgegeven door J. R. Morgan en Richard Stoneman, 146–165. London & New York: Routledge.
- Sykutris, Johannes. 1931. "Sokratikerbriefe." Uitgegeven door Wilhelm Kroll. *Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft. Supplementband V. Agamemnon bis Statilius*. Stuttgart: Alfred Druckenmüller.
- . 1933. *Die Briefe des Sokrates und der Sokratiker*. Studien zur Geschichte und Kultur Altertums 18.2. Paderborn: Ferdinand Schöningh.
- Thesaurus Linguae Graecae* <<http://www.tlg.uci.edu>>.
- Van Rooijen-Dijkman, Hetty W. A. 1984. "Fabels: tot nut en vermaak." *Hermeneus* 56: 6–15.
- Whitmarsh, Tim. 2005. *The Second Sophistic*. Greece & Rome. New Surveys in the Classics 35. Oxford: Oxford University Press.